

“QORA” RANG-TUS SIFATINING KONNOTATIV MA’NOSI VA PROGMATIK MAQSADLARDA QO‘LLANISHI MASALASI

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.8.08.012>

*Xrojiddinova Muattar Mansurovna,
Qo‘qon DPI tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada qora rang-tus sifatining konnotativ ma’nosi va prodmatik maqsadlarda qo‘llanilishi masalasi haqida fikr-mulohazalar bayon etilgan. Shuningdek maqolada rang-tusni bildiruvchi sifatlarning qo‘llanilishi va ularning tahlili haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: Sifat so‘z turkumi, tadqiqot, integratsiya, belgi, ma’no, ifodalanish, rivojlanish, toponomika, hususiyat, belgi.

ПРОБЛЕМА КОННОТАТИВНОГО ЗНАЧЕНИЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО ЦВЕТА «ЧЕРНЫЙ» И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ПРОГРАММНЫХ ЦЕЛЯХ

*Хрождидинова Муаттар Мансуровна,
докторант Каканд ГПИ*

Аннотация: В данной статье высказываются мнения о коннотативном значении качества черного цвета и его применению в прогматических целях. В статье также представлена информация об употреблении цветочных прилагательных и их анализе.

Ключевые слова: Прилагательная лексика, исследование, интеграция, знак, значение, выражение, развитие, топонимика, признак, признак.

THE PROBLEM OF THE CONNOTATIVE MEANING OF THE COLOR ADJECT «BLACK» AND USAGE FOR PROGMATIC PURPOSES

*Xrojiddionova Muattar Mansurovna,
Basic doctoral Kakand SPI*

Annotation: In this article, opinions are expressed about the connotative meaning of the quality of black color and its application for prodmatic purposes. The article also provides information on the use of color adjectives and their analysis.

Keywords: Adjective vocabulary, research, integration, sign, meaning, expression, development, toponomics, feature, sign.

Kirish. O‘zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro‘-e‘tiborini tubdan oshirish, unib-o‘sib kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy an‘ana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to‘laqonli joriy etishni ta‘minlash, O‘zbekistondagi millat va elatlarning tillarini saqlash va rivojlantirish, davlat tili sifatida o‘zbek tilini o‘rganish uchun shart-sharoitlar yaratish, o‘zbek tili va til siyosatini rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo‘nalish

va vazifalarini hamda istiqboldagi bosqichlarini belgilash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2020-yil 20-oktabr kuni “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmon imzolanishi sohadagi ishlarning samaradorligini belgilab berdi desam mubolag‘a qilmagan bo‘laman.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Sifat so‘z turkumi va ulardagi rang-tus bildiruvchi so‘zlarning turli ko‘rinishlari, ma’no tovlanishlari, badiiy va ilmiy asarlar tilidagi muqobillari xususida bir qator ilmiy tadqiqotlar yaratilgan. [1,3-10] Biroq ayni shu mavzuda dars o‘tilganida masalaning zikr etilgan tadqiqotlar va ushbu maqolada bayon etilajak jihatlari o‘qituvchilar nazaridan ko‘proq chetda qolib ketadi. Buning sababi anchagina. Birinchidan, sifat so‘z turkumining morfologik belgilarini ko‘rsatib, shular atrofida so‘z yuritish bilan kifoyalanish. Ikkinchidan, rang-tus bildiruvchi sifatlarning konnotativ chastotasini o‘qituvchining o‘zi tomonidan to‘liq o‘zlashtirmaganlik va bularning dars jarayonida ortiqcha deb bilish. Uchinchidan, badiiy asar tilida uning turli shakllarining qo‘llanishi, til fanining badiiy adabiyot namunalarini tili bilan integratsiyasi, va nihoyat, rang-tus bildiruvchi so‘zlarning boshqa turkiyzabon tillardagi variantlari haqida ma’lumot bermaslik. Bularni bilmaslik yoxud dars jarayoniga tatbiq etmaslik, bilgan holda o‘quvchi shuuriga yetkazmaslik masalaning kemtik bo‘lib qolishiga sabab bo‘ladi yoki til darsining yanada qiziqarli chiqishiga monelik qiladi.

Xo‘sh, unda rang-tus bildiruvchi sifatlarning tilimiz, qarindosh tillar va badiiy tildagi variantlarini qay tariqa dars jarayoniga tatbiq etish mumkin? Fikrimizning isboti uchun rang-tus ifodalovchi bitta so‘zni - “qora” so‘zini tarixiy va etnogenetik shakllari, qarindosh tillarda qo‘llanishi va badiiy tildagi ma’no qirralari xususida so‘z yuritaylik.

Natijalar. Rang-tus ifodalovchi “qora” so‘zining asl ma’nosida rang-tus turadi. To‘g‘rirog‘i, ko‘mir, mo‘m, qurum, qorakuya singari predmetlar tusi qora so‘zi bilan ifodalanadi. Bu so‘z tilimizda keng qo‘llanadigan oq so‘zining ziddi hisoblanadi. Mazkur so‘z tilimiz lug‘at fondining eng qadimgi va eng ko‘p istifoda etilgan asosiy so‘zlaridan sanaladi. B.Bafoev bir maqolasida “qora” so‘zining ibtidosini O‘rxun-Enasoy bitiklari bilan bog‘laydi: Qara opguk jyijarumazqan tidu odman kormang urkitting// Qora po‘pishak hatto bir yilda ham o‘zgarmaydi. [2, 186]

B.Bafoevning ko‘rsatishicha, qadimgi yodgorliklarda ushbu rang nomi boshqa rang nomlariga nisbatan ko‘p qo‘llangan. Ularning miqdori o‘ndan ortiq. Bular yakka holda yoki otli birikmalar tarkibida kelganligi bilan xarakterlanadi:

Qara	“qora rang” ma'nosida
qara budun	oddiy xalq ma'nosida
qara bulung	joy nomi, toponim ma'nosida
qara qum	toponim, ma'lum voha ma'nosida
qara ko‘l	dengiz nomi, gidronim ma'nosida
qara turgus	elat nomi ma'nosida
qara ter	qora ter, og‘ir mehnat ma'nosida

Keyinchalik “Devonu lug‘atit turk” bitiklarida uchraydi: Qara tunugg kechursadim, Agip uni uchursadim// Qorong‘i kechaning o‘tishini istadim, Og‘ir uyquni qochirishni istadim va hokazo.[3,25] Bundan tashqarish bu so‘z mazkur asarda qora rang ma’nosida (qara), har bir qora narsa (qara), Hoqoniy podsholar ma’nosida (Bo‘g‘ra qara xaqan), qirg‘iy ma’nosida (qaraqush), Mushtariy sayyorasi ma’nosida (Qaraqush), tuya oyog‘ining tag atroflari ma’nosida (qaraqush), go‘r, qabr ma’nosida (qarao‘run), qullarga berilgan nom ma’nosida (qarabash), zaharli bir o‘t, maysa ma’nosida (qarao‘t), qoramoy, qorayog‘ ma’nosida (qarajag‘), joy nomi ma’nosida (Qorasangir), bir xil nom ma’nosida (qara-qura) keladi. [4,188]

“Qora” so‘zining turkiy tillardagi variantlari tubandagicha:

o‘zbek tilida	qozoq, qirg‘iz va b. shu kabi tillarda	ozorbayjon, turkman tillarida	xakas, mo‘g‘ul tillarida	chuvash tilida
<i>qora</i>	<i>Qara</i>	<i>gara</i>	<i>xara</i>	<i>xura</i>

“Qora” so‘zi rang bildirishi bilan bir qatorda, rang bildiruvchi boshqa so‘zlar bilan kelib, muayyan rangning qo‘shimcha kuchaytirgich ma’nolarini ham ifodalashga xizmat qiladi: to‘q qizil ma’nosida (qora qizil), odamga nisbatan (qora sariq), otga nisbatan (qora to‘riq) istifoda etiladi. Shuningdek kishilarning rang-tusi, xatto ismi ma’nosida ham mazkur rang nomi ishlatiladi. Hatto ularning sifatini belgidashda, laqab ma’nosida ham kelishi mumkin: qora yigit, qora bola, qora qiz, Qoravoy, Tursun qora v.h. O‘zbek shevalarida bu so‘z qora, qara, gara, qaro shakllarida ishlatiladi.

Mazkur so‘zning “qaro” tarzida ishlatilish ko‘proq poetik nutqqa xos:

Ko‘zing ne balo qaro bo‘lubtur

Kim, jonga qaro balo bo‘lubtur. (Alisher Navoiy)

Poetik nutqda “qora” so‘zining semantik ma’nolari cheksiz. Mumtoz shoirlar mazkur so‘zni har xil narsalar, voqeya hodisalar, holatlarni ifodalash uchun ba’zida yakka holda, ba’zan birikma shaklida istifoda etganligini kuzatish mumkin. Xususan, Navoiy g‘azaliyotida bu so‘z o‘z ma’nosida ham, ko‘chma ma’nolarda ruhiy holatni ifodalashda ham keng ishlatilganligini ko‘ramiz. Shu bilan birga, uning boshqa tillardagi variantlaridan (siyoh, savod, asvad), ot turkumidagi so‘zlar vositasida (tun, shom, soch, xol, kiprik, mujja, zulf, mardum, kuya, mo‘m, saqich, neft) ma’noviy sinonim sifatida ishlatilganligini bilish mumkin. Shuni ta’kidlash o‘rinliki, Alisher Navoiy lirik she’rlari, “Xamsa”sida bu so‘zning turli variantlariga duch kelinadiki, hammasida ham qora rang ma’nosini tuyish to‘g‘ri bo‘lmaydi. B.Bafoev mazkurni to‘g‘ri belgilagan holda, quyidagilarni qayd etib o‘tadi: “Odatda, nazmiyotda rang nomlarini ifodalovchi so‘zlar ko‘chma ma’nolarda vazifa bajaradi. Lekin ular o‘rni-o‘rni bilan o‘zlarining bosh ma’nosida ham keladi. Shunday bosh ma’noda, ya’ni ”qora rang, qora, siyox” ma’nosida:

Ruq‘asi jismimga jon berdi, qaro ichra magar,

Obi hayvon tomuzib, chekmish xati arqomini”. [1, 2, 191]

Demak, poetik nutqda “qora” so‘zining istifoda etilishi va ular anglatgan ma’nolar bilan o‘quvchilarni tanishtira borish rang-tus bildiruvchi boshqa sifatlarning konnotatsiyasini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Muhokama. Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani nihoyasida (epilogda) bosh qahramonlardan biri Otabekning keyingi taqdiri haqida xabar bergan yozuvchi Yusufbek xojining Qanoatshohdan xat olganligi, xatda

Otabekning rus bosqinchilari bilan bo'lgan muxorabada shahid bo'lganligini qayd etar ekan, romanni bunday yakunlaydi: “Shundan keyin Yusufbek xoji buni elga oshkor qilib osh berdi. O'zbek oyim qora kiyib, aza ochdi”[5,14]. Bu o'rinda rang-tus sifati bo'lgan “qora” so'zi, otga ko'chib, muayyan bir musibatni – xalq o'rtasida biror yaqin kishisi vafot etganida, azani ma'lum etib, qora kiyim kiyishiga ishora qilyapti. Bu udum bugungi kunda ham bir qator hududlarda saqlanib qolgan. Ayrim hududlarda esa (masalan, vodiylar hududlarida) ayollarning ko'k matodan tikilgan ko'ylak-lozim kiyishlari, shu rangda ro'mol o'rashlari urf bo'lgan. Erkaklar esa, qora chopon kiyishganlar. Shunday marosimlarda “qora”, “ko'k” rangli matolar muayyan muddat (masalan, ayollar kishi vafot etgandan boshlab, qirq kungacha) davomida kiyib yuriladi. Er vafot etgan bo'lsa, uning xotini iddasi chiqqunga qadar (uch oyu o'n kun) qora yoki ko'k kiyimni kiyib yurishi odat tusga kirgan. Shulardan keyingina o'lik egalarining azadorlikdan chiqishlarini ayon etuvchi marosim o'tkaziladi. Bunda azadorlarning boshlariga oq mato tashlanadi. Bu “oqlik” deyiladi. Bundan tashqari, shu marosimda ayollar qatnashib, oq osh (shirguruch – sutga pishirilgan guruch) pishirishadi va shundagina tutilgan aza nihoyasiga yetadi. Biror kishi vafot etganida, uni yuvib-tarab, oq matoga o'rab (bu kafan deyiladi) dafn qilinadi. Tobutni oq matoga o'rash, Toshkent va unga yaqin hududlarida urf bo'lgan. Farg'ona hududlarida ham tobut ustiga oq mato tashlanadi.

Xalq o'rtasida og'ir mehnat “qora mehnat” deyilgan bo'lsa, shu ish tufayli yoki qattiq iztirob tufayli terga botgan odamni “qora terga tushdi” deyilgan. Kishini qiynab qo'yadigan yoxud uyat holatiga tushishiga sabab bo'ladigan ishlar “qora ish” deb yuritilgan. Uyat holatiga tushganlarni “yuzi qaro” deyish ham shu bilan bog'liq.

Musulmon dunyosida haj safari vaqtida erkaklarning ikki bo'lak oq matodan ehrom bog'lashlari talab qilingan. Ayollar ham ko'proq oq, ba'zan ko'k gullari bor oq, oqish matodan ko'ylak-lozim kiyishlari talab qilingan. Bu kiyimlar faqat haj amallarini bajarish vaqtida kiyilgan.

Kishi ulg'ayib, oltimish yoshdan o'tganda, soqollariga, sochlariga oq tushadi. Bu yoshdagi kishilar “oqsoqol” deyiladi va turli marosimlarning izzatli kishilari sifatida uyning to'riga o'tqaziladi, yoshlar ularga xizmat qiladi. Mahalla kayvonilari (rahbarlari) ham, yoshidan qat'i nazar, “oqsoqol” deb hurmat qilinadi.

Xulosa. Yuqoridagilardan kelib chiqib xuosa qilsak, tilimizdagi rang-tusni ifodolovchi sifalar bugungi kunda hayotimizning ajralmas qismiga yalanib ulgurgan hamda ular tamomila boshqa ma'noni bildiradi. Azal-azaladan tilimi boy til hisoblanib undagi o'ziga hosliklar bepayondir. Yuqoridagi tadqiq etilgan mavzu yuzasidan berilgan ayrim fikr-muohazalar fikrimizning dalili bo'lib hizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. 10 jildlik, 1-jild. -T.: G'G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. – B. 804.
2. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn. ziyouz.com.
3. Avloniy A. Tanlangan asarlar. ziyouz.com.
4. Ahmyedova N. O'zbek tilida murojaat birliklarining semantik-konnotativ tadqiqi: Filol. fan. nomzodi ... diss. avtoref. – T.:2008. – B. 14.
5. Bafoev B. Navoiyning so'z qo'llashdagi mahoratining yana bir qirrasii// Alisher Navoiyning adabiy mahorati masalalari. T.: Fan, 1993. – 208.
6. Qodiriy A. O'tgan kunlar. T.: Sharq. 2012.